

szekeret, és naponként mind előbbre halad, úgy, hogy vannak szent gyülekezetek, melyek az igaz ismeretben naponként dicsérik az Istent, és az ő igazságát sokaknak üdvére terjesztik, türelmes állhatatosságban megőrizvén lelküket és életüket. Semmit sem szólunk a sok jámbor és tudós férfiúról, akik Galliában, Helvetiában, Germaniában stb. békóba vereten, a babyloni fogságban ülnek, s mély sóhajtásaikkal terjesztik Isten elé fogságuk nyomorúságát, s akik gyakori és tudós írásaikkal olykor minket is tanítanak, s mintegy buzdítanak, hogy az Úrnak ezen az útján állhatatosan és késedelem nélkül igyekezzünk járni, mivel első renden az örök élet elnyerésére kell törekednünk. Továbbá arra, hogy a pápa Antikrisztus végleg veszítse el szeme világát, hogy aztán a vaktában hadakozókéhoz hasonlóan a nagy tévelygés miatt abba a verembe essen bele – és pusztuljon is el ott minél gyorsabban –, amelyet a kegyetlen szörnyeteg nekünk készített.

Ami pedig minket illet, mivel a műveltségnek alacsonyabb fokán állunk, elismerjük tudatlanságunkat és hozzátársult gyöngeségünket, ám annak az Istennek kegyelmében és jóságában bízva, aki a maga mindenható erejét a gyöngeségben szokta megmutatni, igyekezni fogunk a jámbor testvérek kegyes, és szent intelmeinek engedelmessé válni. Már közeleg ugyanis a bosszúállásnak amaz ideje, a nap már kelleténél többet rejtőzött a sötétségben, s a hold vértől ázva meg volt fosztva fényétől.

Az egy igaz, élő, magasságbeli és mindenható Isten, aki Atyja az igaz Messiásnak, a mi Urunknak a Jézus Krisztusnak, őrizze meg Felségedet, és bölcsességének, a megismerésnek és az elhatározásnak szent lelkével napról napra növelje! Ámen.

Kelt Gyulafehérvárott, Erdélyben az Úr 1570-ik esztendejének elején, melyet valamint a mi felséges Királyunknak és az ő országainak, úgy Felséged országainak is teljes szívünkkel a legszerencsésebbnek óhajtunk, és kívánjuk, hogy bennünk és tibennetek teljesüljön az, amit a Zsoltár mond, hogy: a népek értsenek egyet a királyokkal az Úrnak szolgálatára. Ámen.

KOVÁCS SÁNDOR

AZ UNITÁRIUS EGYHÁZI IRODALOM, AVAGY KÍSÉRLET ANNAK ÖSSZEFOGLALÁSÁRA

A magyar unitárius egyház megalakulása óta fontosnak tartotta a Szentírás üzenetét szóban és írásban minél szélesebb körben terjeszteni. A XVI–XVIII. század hitvitairodalma, prédikációskötetek, katekizmusok és énekeskönyvek tekintélyes száma adja az újonnan alakult felekezet irodalmának el-

ső termését. Szervezett keretek között működő unitárius egyházi irodalomról a kiegyezés utáni esztendőkből beszélhetünk. Az 1861-ben megindított *Keresztény Magvető* volt az a forrás, ahonnan a liberális teológia erei szétágtak, és behálózta a történelmi Magyarország területén élő unitárius közösségeket. Brassai Sámuel azon jóslata, hogy az unitarizmus a jövő vallása, jogos bizakodással töltötte el a XIX. század unitáriusait. A korszak meghatározó személyiségei és teológusai, Jakab Elek, Kanyaró Ferenc, Kőváry László, Brassai Sámuel, Kriza János, Ferencz József, Albert János, Péterfi Dénes és Simén Domokos „a jövő vallását” látták koruk unitarizmusában. Az unitárius jövőndőbe vetett reménységet táplálta az 1885. augusztus 29-én megalakult *Dávid Ferenc Egylet*, mely céljával tűzte ki „az unitárius keresztény vallás, a hit- és erkölcstudomány és neveléstan körébe tartozó elvek és kérdések tisztázását, terjesztését, a keresztény vallásos és erkölcsi élet ápolását és emelését.” Az első évek legfontosabb eredménye 1888-ban az *Unitárius Közlöny* megindítása volt. Míg a *Magvető* a tudományos teológiai irodalmat szolgálta, a *Közlöny* az unitárius néplap szerepét töltötte be. E két jeles műltra visszatekintő folyóirat mellett 1905-ben megjelent az *Unitárius Egyház* című, főként egyháztársadalmi kérdésekkel foglalkozó kiadvány, majd 1907-ben az *Unitárius Szószék*, az unitárius lelkész kör egyházszertartástani dolgozatokat tartalmazó lapja.

1912-ben *Egyháztársadalom* címen a küüllői egyházkör unitárius lelkészei szerkesztette folyóirat is megindult. Ezek az időszaki sajtótermékek 1918-ig zavartalanul szolgálták rendeltetésüket, és szóltak ahhoz az olvasóréteghez, melyet szerkesztőik megcéloltak, elsősorban, de nem kizárólagosan, az unitárius egyháztagnakhoz.

Az unitárius egyházi irodalom első korszakát (1861–1918) a liberális keresztény teológia és az unitarizmus huszadik századi missziójában való derűlátó hit jellemezte.

A második korszakot (1918–1948) a világháborúk borzalmaival átélte közösség politikai, nemzetiségi, egyháztársadalmi és teológiai útkeresése jellemzi. Az Amerikából hazatért Szent-Iványi Sándor 1927-ben *Újraértékelni* (Unitárius Szószék 1927.) cikkében az erdélyi unitarizmus újraértékelését sürgeti. „Látnunk kell – írja –, hogy a jelen unitárius teológia sem hivatalosan, sem gyakorlatilag nem döntött még a legelemibb kérdések felett sem, így, hogy vajon theisták, deisták, pantheisták, vagy agnosztikusok vagyunk-e?” A korszak vezető rendszeres teológusát, Varga Bélát is hasonló kérdések foglalkoztatták. Az 1935-ben írt *Istenről való tudásunk gyarapodása a tudomány legújabb eredményei alapján* (Unitárius Szószék 1935.), valamint az egy évvel később megjelent *A szabadelvű kereszténység vallásos alapja* (Kv. 1937.) című tanulmányában a vallásos liberalizmus alapelveit veszi revízió alá, és megállapítja: „a liberalizmusnak nem szabad többé a vallást sem elteoretizálni, sem elesztétizálni. A vallást nem lehet tisztán tudományosan, sem arisztokratikusan individuális módon kezelni. A vallást cselekedni kell a közösség érdekében. Ez a liberalizmus eredeti feladata. Minden egyéb hozzáadás.”

Az 1918-ban kezdődő egyháztársadalmi átalakulással párhuzamosan az egyházi irodalom is jelentős változáson ment át. Az 1920-ban megalakult *Unitárius Irodalmi Társaság* zászlaja alá gyűjtötte az unitárius tollforgatókat, és céljával tűzte ki a szétfolyó unitárius irodalom egy mederbe terelését, valamint az 1918-ig zavartalanul megjelenő *Keresztény Magvető* újbóli kiadását. A *Keresztény Magvető* 1922-től, az 54. évfolyammal kezdődően 1944-ig, a 76. évfolyamig jelent meg, mintegy százhusz szerző ezernél is több dolgozatát juttatta el az olvasóhoz. A *Keresztény Magvető Füzetei* sorozatban a folyóiratban közölt fontosabb tanulmányok különlenyomata jelent meg, 1929–1944 között 45 füzetben. Az *Unitárius Irodalmi Társaság (UIT)* égisze alatt öt sorozat is útnak indult, közülük az *UIT Szakkönyvtára* hat, az *Unitárius Könyvtár* tizenkilenc füzettel gazdagította az egyházi irodalmat. Az *UIT kiadványai*, az *UIT kis könyvtára* sorozatban egy-egy kisfüzet, az *Unitárius Ének- és Zeneközlöny* címen egy füzet jelent meg.

1929-ben S. Nagy László és Szent-Iványi Sándor javaslatára „az unitárius szellemű és vonatkozású hitéleti és világnézeti kérdéseknek a nyomtatott betű útján való minél szélesebb körű terjesztésére” megalakult az *Unitárius Egyház Sajtó és Iratterjesztő Bizottsága*, amely *Szabadelvű Vallásos Értekezések* címen 1932–1938 között 12 hosszabb-rövidebb dolgozatot adott ki.

Az időszaki sajtó is újabb folyóiratokkal gyarapodott. 1920-tól a Kolozsvártól elszakított Duna-Tisza egyházkör esperes-vikáriusa, Józán Miklós *Unitárius Értesítő* címen szerkesztett lapot. 1923 januárjában indult, és egyetlen száma jelent meg a Balázs Ferenc és Szent-Iványi Sándor szerkesztette *Vasárnap Délután* című füzetnek. 1930–1936 között jelent meg a *Kéve-kötés*, az Egyetemes Dávid Ferenc Egylet Ifjúsági Köreinek lapja. *Kövendi Élet* címen (1933–1938) Fikker János egyházi, társadalmi, gazdasági híradót szerkesztett. *Unitárius Evangélium* címen 1933–1934-ben Kiss Elek szerkesztett lapot. Ennek könyv- és füzet-sorozatában egy-egy kiadvány jelent meg. *Unitárius Hírnök* címen 1933–1938 között, Lőrinczi Dénes és Lőrinczy Géza szerkesztett újságot a Bukarestben és az ó-királyságban élő unitáriusoknak. A dél-erdélyi unitárius gyülekezetek lapját *Unitárius Jövendő* címen szerkesztette és jelentette meg 1939–1942. között id. Kovács Lajos.

A harmadik korszakban (1948–1968) a kommunista parancsuralmi rendszer hallgatásra kényszerítette az Unitárius Egyházat is. Ebben az időszakban *Katé*, *Énekeskönyv* és *Imakönyv* kivételével alig jelenhetett meg vallásos kiadvány. 1954-ben *Dávid Ferenc mártír-halálának 375-ik évi emléke* címen egy 24 lapnyi terjedelmű kis füzet, 1956-ban a *Kis Biblia, Bibliai történetek* címen az unitárius valláserkölcsei bizottság jelentetett meg egy valláskönyvet. 1962-ig kisebb-nagyobb megszakításokkal még megjelent az *Unitárius Nap-tár*. 1948–1968 között egyetlen unitárius folyóirat sem jelent meg Romániában.

A negyedik korszakot (1968-tól napjainkig) értékmegtartás, hagyomány-tisztelet és megújulás jellemzi. 1968-ban az Unitárius Egyház fennállásának 400-ik évfordulójára nagyszabású ünnepségsorozatot és emlékszinatot szer-

veztek. Erre az alkalomra készült el és jelent meg a *Négyszáz év 1568-1968* című emlékkönyv. 1971-től a 77. évfolyammal kezdődően újraindult a *Keresztény Magvető*, 1990-ben az *Unitárius Közlöny*, 1999-ben az *Unitárius Szószék*. Az unitárius egyházi nyomda kiadványai, ha nem is robbanás-szerűen, de lassan bekerültek az egyháztársadalmi vérkeringésbe.

A speciális teológiai szakcsoportok irodalmának bemutatásán keresztül átfogóbb képet kapunk az unitárius egyházi irodalom alakulásáról.

1. Gyakorlati teológia

A gyakorlati teológia első korszakának (1861–1918) meghatározó egyénisége Ferencz József és Péterfi Dénes volt. Előbbi *Egyházzertartástan* című dolgozatával az unitárius liturgia mikéntjét határozta meg, utóbbi *Jézus asztalánál* (Kv. 1900.) és *Unitárius Kereszténység* (Bp. 1907.) című kötetével szabott irányt az unitárius prédikációirodalomnak. Az 1896-ban kiadott, majd 1907-től rendszeresen megjelenő *Unitárius Szószék* is a lelkészek szószéki munkáját segítette. Az első korszak jelentősebb szerzői: Albert János: *Imakönyv templomi használatra* (Kv. 1873.), Csifó Salamon: *Szolgalat az Úr előtt* (Kv. 1905.) és Györfi István: *Az ember templomi beszélgetései* (Kv. é. n.).

A második korszak prédikációirodalma jelentős. Tizenegy szerző 21 prédikációs kötete jelent meg (1918–1948), ezek mellett pedig rendszeresen közölte a prédikációkat az *Unitárius Szószék* és a *Keresztény Magvető*. A *Szószék*ben megjelent beszédek nem egy esetben önálló prédikációs kötet anyagát képezték. Bölöny Vilmos (*Prófétáljatok*, Székelyudvarhely 1925.), Vári Albert (*Keressétek először Istennek országát*, Székelyudvarhely 1927.), Weress Béla (*Íme az ember*, Déva 1932.), Bíró Lajos (*Virágok*, Hódmezővásárhely 1932.), Simén Dániel (*A lélek megszólal*, Székelyudvarhely 1936.) egy-egy kötettel, Orbán Lajos (*Bizonyságtézés*, Székelyudvarhely 1918.; *Prédikátor. Egyházi beszédek*, Székelykeresztúr 1922.), Kovács Lajos, (*Ébresztgetés*, Kézdivásárhely é. n. [1931.], *Az én hitem*, Brassó 1922.), Józán Miklós (*Aratás*, Kv. 1943., *Szemtől-Szembe*, uo. 1944.), két-két kötettel Szent-Iványi Sándor (*Jézus emberarca*, Kv. 1929, *Világosság felé*, Kv. 1935., *Áldott percek*, Kv. 1935.), és Kelemen Imre (*A lélek asztalánál. Úrvacsorai beszédek*, Homoródoklánd 1940., *A keresztény élet kapujában. Úrvacsorai beszédek*, uo. 1940., *Órhelyemen. Ünnepi és alkalmi beszédek*, uo. 1941.) három-három kötettel, Ütő Lajos (*Bölcső mellett. Keresztelési beszédek*, Székelykeresztúr 1928., *Megnyilatkozásunk helye. Úrvacsoraoesztási ágendák*, uo. 1926., *Myrtusok között. Esketési beszédek*, uo. 1927., *Nébo hegyén. Temetési beszédek*, uo. 1936.) négy kötettel járult hozzá az unitárius prédikációirodalomhoz.

A gyakorlati teológia elméleti megalapozásával Ürmösi József foglalkozott, főként német nyelvterületen megjelent szakmunkák fordításával, átdolgozásával járult hozzá a szakcsoport tudományos megalapozásához. Első tanulmánya *Igehirdetésünk kívánalmai* címen 1921-ben jelent meg Székelyudvarhelyen. *A gyakorlati teológia főbb irányelvei* cím alatt 1929-

ben uo. jelentette meg Niebergall Friedrich és Schian Martin munkái alapján készített összefoglaló tanulmányát. *Gyakorlati prédikációtan* (Székelyudvarhely 1928.) című munkája is M. Schian: *Praktische Predighlehre* műve alapján készült. *A lelkipásztori gondozás és a gazdasági szociális kérdés* cím alatt é. n. [1916-ban] jelent meg egy értekezése. Ébert András *Szórványban lakó híveink lelki gondozásának tervezete* (Székelyudvarhely 1918.) címen a szórványkérdésről és szórványgondozásról értekezett. *A keresztyén pásztor és a dolgozó gyülekezet* (Székelyudvarhely 1928.) címen Kiss Sándor Gladden Washington kongregacionalista lelkész dolgozatát fordította magyar nyelvre, és egészítette ki négy fejezettel. Ugyanő fordította és adta ki *Martineau életrajz és beszédek* című munkáját (Kv. 1943.).

A gyakorlati teológia körébe tartozik a Ferencz József által írt és Vári Albert átdolgozásában 1930-ban megjelent *Unitárius Kistükör. Az unitárius egyház történelme, hitelvei, szertartásai és alkotmánya*. A vallásos nevelést segítő tankönyvek írói közül említésre méltó: Vári Albert *Bibliai képek az Újszövetségből* (Kv. 1932.), *Istenországa munkásai* (Kv. 1928.), *Keresztyén egyháztörténelem* (Torda 1932.), *Keresztyén egyháztörténelem unitárius középiskolák V. osztálya számára* (Kv. 1923.), Ürmösi József: *Bibliai történetek. Ószövetségi rész II. osztály számára* (Kv. 1923.), *Bibliai történetek III. osztály számára* (Kv. 1923.), *Az unitárius egyház rövid története az elemi népiskolák V. osztálya használatára*, (Székelyudvarhely 1923.), Benczédi Pál: *Erkölcstan unitárius nézőpontból* (Kv. 1939.), *Bibliai történetek* (Bp. 1949.), Régeni Áron: „*Szív és lélek*” *Vezér-tankönyv az elemi iskolák 1. és 2. osztályú unitárius vallású növendékeinek vallás-erkölcsi oktatásához* (Kv. 1933.). Az ifjúság vallásos nevelésének kérdésével foglalkozott Lőrinczi László *Az unitárius nevelés a világ szükségessége* (Kv. é.n.) és Kiss Károly *Az iskolából kikerült ifjúság neveléséről* (Székelyudvarhely 1922.) című értekezésében.

Az unitárius egyházi irodalom harmadik korszakát minden teológiai szakdiszciplína megsínylette. 1948–1968 között az *Unitárius Naptárban* jelenhet meg néhány prédikáció. Ezenkívül csak Ferencz József kátéja (1947., 1949., 1954.) és az énekeskönyv (1951.) látott nyomdafestéket.

A negyedik korszak prédikációirodalmának legnagyobb része az 1971-ben a 77. évfolyammal újrainduló *Keresztyén Magvető Szószék-Úrasztala* c. rovatát képezi. 1971–2002 között 64 szerző 762 egyházi beszéde, beszédvázlata jelent meg a lap hasábjain. Ötvennél több prédikációt közölt Kovács István és Pálfi Dénes, 30–50 prédikációt jelentetett meg Gellérd Imre, Kedei Mózes, Kovács Lajos, Szabó Árpád, Szabó Dezső, Szabó Zoltán, Szász Ferenc. A Tanulmányok rovatban a gyakorlati teológia, elsősorban homiletika tudományos kérdéseivel foglalkoztak. A korszak kiemelkedő jelentőségű gyakorlati teológusa Gellérd Imre volt. A *Magvetőben* közölt kilenc tanulmánya a szorosán vett homiletika tárgykörébe tartozik. A szerző halála után jelent meg *Esszék* (Chico USA 1991.) és *Beszédek* (uo. 1990.) című kötete, majd 2002-ben az Unitárius Egyház kiadásában „életműve” látott napvilágot *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma* címen.

Kedei Mózes szerkesztésében jelent meg a *Vallomás magunkról* c. prédikációs antológia I–II. kötete (Székelyudvarhely 2000., 2002.). Bencző Dénes *Az utolsó előtti szó ... temetési beszédek* (Székelyudvarhely 2000.) kötetében negyvenöt évi lelkészi szolgálat temetési beszédeiből nyújt válogatást. Az ő tollából jelent meg *Az Úr színe előtt – szertartási beszédek* (Székelyudvarhely, 2002.) c. kötet is.

1999-ben az Unitárius Lelkészek Országos Szövetsége újraindította az *Unitárius Szószéket*, melynek 2003 szeptemberéig négy száma jelent meg, az utolsó 2001. 1–2. összevont szám volt. Munkatársai közül kiemeljük: Jakab Dénes, Keresztes Sándor, Máthé Sándor, Józsa Lajos, Simén Domokos, Szeredai Noémi, Pap Mária, Tódor Csaba, Szász Ferenc és Szabó László nevét.

A gyakorlati teológia többi diszciplínáját (pojmenika, liturgia, katekétika) néhány valláskönyvtől eltekintve nem művelték tudományos alapossággal. Talán a lekipásztori gondozás (pojmenika) korigényét pótlandó szándékkal jelent meg 1989 után néhány hivatásos orvos-pszichiáter tanulmánya a Keresztény Magvetőben.

2. Bibliateológia

Ennek a szakcsoportnak első generációs képviselője Simén Domokos. Nyomtatásban megjelent munkái bibliai hangvételűek, de a rendszeres teológia határmezsgyéit súrolják. *A szent háromság és annak története* c. dolgozatát a Protestáns Teológiai Szemle közölte folytatásokban 1871-ben, majd egy évvel később önálló kötetben is megjelent *A Szentháromság eredetének és kifejlődésének története* (Kv. 1872.) címen. Másik műve *Az evangéliumi csodák* (Kv. 1875). Mindkét kötetét a 19. századi liberális protestantizmus racionális bibliakritikája jellemzi. Kimondottan bibliateológiai jellegű dolgozatai és részleges Újszövetség-fordítása kéziratban maradt.

Az első korszak biblikusai közé sorolható György János is. Alapvető bibliateológiai művei: *Jézus és az Újszövetség* (Torda 1908.), *Az Újszövetség hittana* (Torda 1909.), *Az ismeretlen evangélium* (Arad 1914.), *Az Újszövetség teológiájának mai fontossága* (Kv. 1910.). A szociális erkölcsstan iránti elkötelezettségét fogalmazza meg *Hit és haladás* (Torda 1908.) című művében. Kimondottan társadalom-bölcseleti értekezése *A becsületes állam* (Kv. 1909.) című műve. Fájdalmasan időszerű az Olvasóhoz intézett megszólítása: „A lelket mély fájdalom tölti el látva, hogy a nép, mely ezeréves hazánkat művelt földdé tette, ősei honából idegen világba kénytelen vándorolni. Évente több erős, munkabíró, és munkára vágyó fia hagyja ide ezt a szegény, sorshányta nemzetet, mint ahány lelket – a csecsemőket és elaggokat is beleszámítva – országunk legnagyobb vidéki városa számlál”. Merész és utopisztikus eszméivel György János is magára maradt.

A második korszak biblikusa Gálfi Lőrincz, a huszadik századi Jézuskutatás elkötelezett tudósa. Gál Kelemen szerint Gálfi „a megalkuvást nem ismerő, se előre, se hátra nem tekintő merev racionalizmus álláspontján áll,

amelynek a bibliakritika alapján kíméletlenül vonja le összes következményeit”. Munkái: *Legközelebb Jézushoz* (Kv. 1915.), *A jelenkor Jézusa* (Kv. 1926.), *A vallások jövője* (Kv. 1922.) Az unitárius időszakai sajtóban megjelent fontosabb tanulmányai (*A történelem Jézusa*. KerMagv. 1913. 269.; *Jézus és a törvény* uo. 1.) is a Jézus-kutatás kérdéskörével foglalkoznak.

A huszadik századi Jézus-kutatás „népiesebb”, divatosabb irányához tartozik Lőrinczi Dénes *Az ismeretlen tanítvány megszólal* (Hátszeg 1933.) című fordítása. A szélesebb olvasóközönséghez szól Fosdik Emerson Harry Lőfi Ödön által lefordított *Utazás Palesztinában* (Kv. 1938.) c. néprajzi, történelmi ismertetése.

A második, illetve harmadik korszak biblikusai a sokoldalú Kiss Elek, aki minden teológiai szakcsoportban publikált. Az ószövetségi tanszék tanára *Az isteni törvény útja* (Kv. 1924.) c. munkájában az Ószövetség kettős, vallásos és erkölcsi megvilágítására vállalkozik. Az Ószövetség világát eleveníti fel, *A héber nemzeti élet az Ószövetség szerint* (Kv. 1939.) c. munkájában is, hangsúlyozva, hogy a nemzeti öntudat és a vallás egyet jelent, megmaradni csak a nemzeti öntudattal megélt vallás által lehet. Kéziratban maradt a *Próféták világa* (1930.) c. nagyszabású dolgozata. Ószövetségi és szigorúan bibliatörténeti munkái mellett fejlődésemélettel foglalkozott a legtöbbet. A „fejlődésemélet” nyomtatásban is megjelent terméke: *A világ fejlődése az atom szemléletében* (Kv. 1946.).

A második korszak újszövetséges Kovács Lajos volt. 1938-ban Strasbourgban jelent meg *L'Ecole eschatologique et ses adversaires (Az eszkatológiai iskola és ellenfelei)* című doktori dolgozata, melyben azt teszi vizsgálatá tárgyává, hogy mit értett Jézus Isten országán. (KerMagv 1939. 43. recenzálja Ferencz József.)

Lőrinczi Géza az 1940-ben megjelent teológiai magántanári dolgozatában (*A negyedik evangélium*) János evangéliuma életrajzi, történelmi, teológiai és vallásos bemutatására vállalkozott. *Jézus alakja a mai Biblia-kritika tükrében és a XX. század szabadelvű unitárius hitfelfogása szerint* (KerMagv. 1938. 120.) című tanulmánya a történelmi Jézus melletti állásfoglalás.

A negyedik korszak biblikusai közé tartozik Szabó Árpád, aki első tanulmányaiban a kumráni közösség életét ismertette: *Keresztelő Jánosnak a kumráni közösséggel való kapcsolata* (KerMagv. 1973. 176.), *A kumráni esszénus közösség* (KerMagv. 1974. 218.), *A kumráni esszénus közösség jelentősége és hatása a kereszténység kialakulásának korára* (KerMagv. 1976. 13., 97.).

Az újtestamentumi tudományos kutatás legújabb eredményei címen ugyancsak Szabó Árpád indított egy négy részből álló tanulmányosorozatot. (KerMagv. 1978. 88., 183., 1979. 7., 1980. 18.). Az Ószövetség tárgykörébe tartozik *Újabb szempontok az Ótestamentum vallása tanulmányozásához* (KerMagv. 1982. 195.), *Szövetségi formák az ótestamentumi hagyományokban* (KerMagv. 1983. 149.) és *Bevezetés az ótestamentumi kutatás történetéhez* (KerMagv. 1987. 83.) c. dolgozata. Az ifjú nemzedék biblikusai közül

Czire Szabolcs a huszadik század Jézus-kutatását ismerteti *Ha egy mai kutató őszinte Jézushoz: Robert W. Funk és a második reformáció* (KerMagv. 2001. 37) és *A Jézus-szeminárium: bemutatás és bírálat* (KerMagv. 2002. 313.) című tanulmányában.

3. Rendszeres teológia

Ha valamely egyház teológiájának fejlődését a rendszeres teológiai munkákból mérhetjük le, akkor az erdélyi Unitárius Egyház fölöttébb nehéz helyzetbe kerül. Az utolsó, a szó szigorú értelmében vett „theologia theoretica” munka 1787-ben jelent meg *Summa Universae Theologiae Christianae Secundum Unitarios* címen, Szentábrahámi L. Mihály tollából. A „tizennyolcadik század legnagyobb protestáns dogmatikusának” műve csak 1899-ben jelent meg magyarul, Derzsi Károly fordításában. Varga Béla találóan állapította meg *Hittani tanulmányok* c. dolgozatában (Kv. 1933.), hogy: „az unitarizmus a liberalizmusnak és a vallási felvilágosodásnak fényes eredményeit és hatását a maga javára elkönnyelve meglegedett evvel, s mind ritkábban próbálta meg hittani, illetve dogmatikai nézeteit egységes rendszerbe kifejteni.”

A hiányokat pótlandó szándékkal Borbély István, az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsának megbízásából, 1919-ben hozzákezdett az unitárius hitelvek kialakulásának megírásához. Négy évvel korábban, 1914-ben Kolozsvárt jelent meg *A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században* c. korszaknyitó forrástanulmánya, melyben, a XIX. század pozitívista történelemszemléletével szakítva, először kísérelte meg a magyar unitarizmus fejlődéstörténetét ismertetni.

Az 1919-ben háromkötetesre tervezett hittantörténeti mű második (*A lengyel szocinianizmus és holland remonstrantizmus*) és harmadik része (*A angol és amerikai, valamint a XIX. századi magyar unitarizmus története*) terv maradt. Csak az első rész készült el, és jelent meg az Unitárius Irodalmi Társaság Szakkönyvtára első kiadványaként *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története (Rendszeres unitárius hittantörténet)* (Kv. 1925.) címen. Borbély másik jelentős hittani munkája *A duális létbölcselet és teológiája* (Kv. 1928.) is az UIT Szakkönyvtárában jelent meg.

Az unitárius hitelvek kifejlődése (Kv. 1934.) címen Benczédi Pálnak jelent meg egy hittantörténeti értekezése. *Dávid Ferenc értekezése a kettős Istenségről* (Kv. 1943.) Márkos Albert fordításában látott napvilágot. Az unitárius hittantörténet fejlődésének legfontosabb és legrégejtélyesebb 16. századi antológiája *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről* (Kv. 2002.) Péter Lajos fordításában, Balázs Mihály bevezető tanulmányával Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai sorozat 2. köteteként jelent meg.

A huszadik század unitárius rendszeres teológiája elég változatos képet mutat, leegyszerűsítve a különböző irányzatok képviselőinek felfogását a historizmus és pszichologizmus iskoláinak hatása érhető tetten számos pub-

likációban. Az első korszak képviselője, a minden teológiai szakcsoportban jelentőset alkotó Simén Domokos, a historiai iskola tanítványa. Fél századdal később Szent-Iványi Sándor a lélektani iskola híveként rendre cáfolja meg előde megállapításait. (Vö. *Az evangéliumi csodák* (Kv. 1875.) Simén Domokos és *Jézus gyógyításai* (Kv. 1937.) Szent-Iványi Sándor dolgozatát.) Az unitárius hittan összegezője, a különböző iskolák felfogásának egységbe rendezője Varga Béla volt. Hittani jellegű legfontosabb tanulmányai: *Hit és tudás* (A Magyar Unitárius Egyház Teológiai Akadémiájának Értesítője 1925–1925. a továbbiakban Értesítő), *Filozófia és vallás* (Értesítő 1929–1930.), *Mit jelent a kijelentés számunkra?* (Értesítő 1934–1935.), *Hittani tanulmányok* (Kv. 1934.), *A szabadelvű kereszténység vallásos alapja* (Kv. 1937.) *Unitarizmus és racionalizmus* (KerMagv. 1927. 18.) *Unitarizmus és individualizmus* (KerMagv. 1931. 119.), *Theista törekvések a vallásban az utóbbi 10. év alatt* (KerMagv. 1927. 248.).

Varga Béla *Hit és vallás* (Kv. 1948.) c. tanulmánykötete az unitárius hit-tantörténet második világháború után megjelent egyetlen átfogóbb szintézise.

A *Szabadelvű Vallásos Értékezesek* sorozatban elsősorban belmissziói célokat szolgáló dolgozatok jelentek meg. A sorozat szerkesztője és lelke Szent-Iványi volt. Az ő tollából jelent meg *Az unitarizmus lényege* (Kv. 1932.) c. értekezés, melyben így vall: „Olyan szabadelvű – de nem elv-nélküli – értekezleteket szándékozunk közreadni, részben magyar szerzőktől, részben fordításokban, melyeknek tartalma és könnyen érthető stílusa az intelligens olvasóközönség számára gazdag lehetőségeit nyitja meg az önálló, egyéni vallásos élet kifejlesztésének.” A sorozat folytatása a *Hit ébredése* és *Amikor a belső külsővé válik* c. dolgozat lett volna, ez azonban csak terv maradt, de megjelent *Az unitarizmus fejlődése* (Kv. 1932.) és *Jézus gyógyításai* (Kv. 1937.) c. füzet.

Az angol és amerikai unitárius társulatok által létesített Unitárius Misszió Ház kiadványaként dr. Csiki Gábor *Hiszek egy Istenben* (Kv. 1926.) c. dolgozata hármass misszióscéllal íródott: 1. Bizonyoságtétel mellett, hogy az unitárius vallás Jézus tiszta evangéliumába gyökerezik; 2. Az unitarizmusról kialakult téves nézetek eloszlatása; 3. Figyelmeztetés azokra a kötelességekre, melyeket hitvallásunk előír.

Törhetetlen optimizmus sugárzik a műből: „Bárhogy alakuljon is a jövő, s bármi legyen a jövő vallásának a neve, az lényegileg unitárius lesz, mert az emberiség lassanként mind jobban rá fog jönni arra, hogy nem a dogmák a fontosak, amelyek esetleg csak ellentéteket szítanak, és nem az dönti el a világ sorsát, hogy a papok milyen kátét tanítanak, hanem az, hogy van-e szeretet az emberek szívében: szeretet Isten iránt, szeretet egymás iránt a földön.”

Népszerűbb formában elsősorban az unitárius nép számára, de „sok művelt embernek” 1932. márciusában Balázs Ferenc 92 kérdésben és feleletben írta meg *Kis hittanát*. Ebben az unitárius vallás azon rendszerének összeállítására vállalkozott, mely a „hívek többségének felfogásán alapszik”. Kiss

Elek *A vallás és erkölcs unitárius nézőpontból* (Kv. 1926.), *Unitárius hit- és erkölcsstan a nagyközönség használatára* (Kv. é. n. 2. kiadás), *Magyar nemzeti hit- és erkölcsstan* (Kv. 1943.) című hittani értekezései is a „nagyközönség használatára” íródtak.

A belmisszió erősítését szolgálta Abrudbányai Fikker János sokoldalú munkásságával. Rendszeres teológiai és összehasonlító vallástudományi dolgozataiban (*Bevezetés a vallás lényegéhez* (Torda 1934.), *A vallás gyökerei* (Kv. 1938.), *Az Istenről való felfogásunk korunk tudományos gondolkodásában* (Kv. 1934.) a történetkritikai és lélektani iskola eredményeinek ötvözésére törekedett. 1940 után megjelent munkáiban (*Az unitarizmus és fajelmélet* (Bp. é. n.) egyre jobban érződik szélsőjobboldali felfogása. Nem mentes „faji nüanszoktól”, de objektívebb a Kolozsváron megjelent *Bizonyosság a vallásban* és *A vallás és a mai koreszmék* c. dolgozata.

Az teológiai és lélektani munkák egy része fordítás. A fordítók egyik kedvenc szerzője Clarke Freeman James. Művei közül Kiss Sándor fordításában *Mindennap vallása* (Kv. 1935.), Szent-Iványi tolmácsolásában és kiegészítésével *A keresztyén imádkozás* (Bp. 1940.) címen jelent meg egy-egy kötet. Peabody G. Francis – Szent-Iványi *A lélek egyháza. Rövid tanulmány a keresztyénység lelki hagyományairól* (Kv. 1935.), Millikan A. Róbert – Szent-Iványi *Természettudomány és vallás* (Kv. 1932.), Fosdick Emerson Harry – Szent-Iványi *Hit és értelem* (Kv. 1932.) címen jelentek meg a fontosabb fordítások. Hall Alfred *Egy unitárius hitvilága* (Kv. 1933.) dolgozatát Kiss Elek, Simons Minot könyvét *Egy modern Istenhit* (Kv. 1937.) címen pedig Simén Dániel fordítja magyar nyelvre.

A rendszeres teológia körébe sorolhatók Zoltán Sándor (*Az Istenfogalom Jézus tanításában* (KerMagv. 1916. 206.), *Racionalizmus, vallásosság* (KerMagv. 1916. 299.), *Isten személyes felfogása* (KerMagv. 1917. 11.), *Dávid Ferenc hittani felfogása a „Rövid Magyarázat” alapján* (KerMagv. 1940. 217.) *Az Úrvacsora* (KerMagv. 1938. 59., 129.) és a fiatalon elhunyt Iván László dolgozatai is (*Dávid Ferenc arca a szellemtudományi lélektan tükrében* (Kv. 1935.), *Protestantizmus és unitarizmus* (Kv. 1936.), *Régi igazságok új köntösben I., II.* (Kv. 1932. 1933.), *Világnézetünk válsága és a valósi igazság* (Kv. 1932.).

1989 után elsősorban Erdő János Keresztyén Magvetőben és *Teológiai tanulmányok* c. kötetében megjelent munkái tartoznak a rendszeres szakcsoporthoz (*Jézus istenfogalma, Jézus erkölcsi tanítása, A tekintély forrása a vallásban, Ember és világ szolgálatában* stb.).

Az etika körébe tartozik Rezi Elek *Válaszd az életet!* (Kv. 1999.) című 13 tanulmányát tartalmazó kötete. A Magvetőben megjelent fontosabb tanulmányai teológiai és etikai kérdésekkel foglalkoznak (*A teremtett világ védelmének unitárius teológiai és etikai vizsgálata* (KerMagv. 1997. 8.); *Az unitárius keresztyénység felfogása a szentlélekről* (KerMagv 1998. 216.).

4. Egyháztörténet

Az első korszak egyháztörténetét a pozitivista szemlélet és a késhegyig menő polémia jellemezte. Az Unitárius Egyháznak a Protestáns Irodalmi Társaságból való kiszorulása/szorítása is hozzájárult az utóbbi jelenség felerősödéséhez, ettől függetlenül mind a polemikus hangjáról ismert Kanyaró Ferenc, mind a pozitivista Jakab Elek olyan alapos meglátásokkal gazdagították az unitárius egyháztörténeti irodalmat, mely csak a legutóbbi időben kezdett beépülni a nemzetközi szakirodalomba.

A második korszak legtermékenyebb egyháztörténetírója dr. Gál Kelemen volt. *Brassai Sámuelről* (Kv. 1926) írott monográfiája nyitotta a sort, majd *A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)* (Kv. 1935.) című kétkötetes, monumentális műve következett. *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora* (Kv. 1936.) c. művében háromnegyed századot mutat be az unitárius egyház történetéből. *Jakab Elek élet- és jellemrajza* (Kv. 1938.) Kolozsvár történetének állít emléket. Posztumusz munkája *Káli Nagy Elek élet- és jellemrajza az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai sorozat 3. köteteként* 2003-ban jelent meg Kolozsvárott.

Kelemen Lajos unitárius vonatkozású tanulmányai túlmutatnak a száraz egyháztörténetíráson, és művelődés- és művészettörténeti kérdésekre irányítják az olvasó figyelmét.

A minden szakcsoportban író Boros Györgyöt és Borbély Istvánt egyháztörténészként is meg kell említenünk. Boros *A magyar unitárius irodalom XVI. századbeli termékei* (KerMagv. 1885. 148., 338.), *Száz esztendő az unitarizmus múltjából* (KerMagv. 1924. 213., 1925. 4.), *Petrichevich Horváth Kálmán és elődei* (KerMagv. 1928. 243.), *Agh István püspök élete tekintettel külföldi tanulására, tanári és irodalmi munkásságára* (KerMagv. 1938. 13., 81.) című dolgozataival, Borbély István *Dávid Ferenc és kora* (KerMagv. 1910. 121., 191., 300.; 1911. 45., 92., 174., 240., 313., 358.; 1912. 20.) és *Simén Domokos és kora* (Kv. 1926.) c. terjedelmes tanulmányával állít emléket az unitárius múltnak.

Erdély egyetlen unitárius fejedelmének állít emléket P. Szentmártoni Kálmán *János Zsigmond erdélyi fejedelem élet- és jellemrajza* (Székelykeresztúr 1934.) című, az UIT által pályadíjjal jutalmazott munkája.

A szabadelvű kereszténység történetének megírását Wilbur Morse Earl vállalta magára. *A mi unitárius örökségünk* címen Szent-Iványi Sándor fordításában és kiegészítésével 1938-ban jelent meg magyarul.

Az erdélyi unitárius egyház történetének Kénosi – Uzoni – Kozma által írt latin nyelvű, monumentális, kéziratban maradt fordítását Márkos Albert tanár a második világháború alatt készítette el.

Egyház- és jogtörténeti vonatkozásai vannak Az Unitárius Egyház Törvényeinek Gyűjteménye sorozatnak. A sorozat első és harmadik kötetét (*Az unitárius egyház rendszabályai (1926–1850)* (Kv. 1922), *Az unitárius egyház szervezete* (Kv. 1922.) dr. Tóth György szerkesztette. A negyedik kötetet

Tóth György emlékének ajánlva Ferencz József és Erdő János rendezte sajtó alá és *A magyarországi unitárius egyház szervezeti törvénye* (Bp. 1942.) címen jelentették meg.

A negyedik korszak nyitánya az 1968-ban tartott nemzetközi megemlékezés emlékkötete, a *Négyszáz év* első kiadása, majd ezt követte 1979-ben a második kiadás és a *Dávid Ferenc 1579–1979* c. emlékkötet Binder Pál, Szabó Sámuel, dr. Erdő János, dr. Ferencz József, Gellérd Imre, Lőrinczi Mihály és Rezi Elek egyháztörténeti tanulmányaival, Huszti János, Májay Endre, Szabó Árpád, Kökösi Kálmán, Kolcsár Sándor és Szász Ferenc prédikációjával. 1968-ban jelent meg Erdő János *Teológiai tanulmányok* kötete, rendszeres teológiai és egyháztörténeti dolgozatait gyűjtve egybe. 1975-ben a *KerMagv.* 81. évfolyamának 2–3. száma Kriza János halálának 100. évfordulóján Kriza emlékszámként jelent meg. Az egyháztörténet körébe vágó tanulmányokat közöltek: Binder Pál, Bodor András, Erdő János, Gaal György, Kovács Sándor, Molnár István, Molnár B. Lehel, Simén Domokos, Szabó Dezső.

1989 után megjelent fontosabb egyháztörténeti munkák: Gaal György a szerkesztője, illetve szerzője *A szent szabadság oltalmában* (Kv. 2000.) és a *Műzsák és erények jegyében* (Kv. 2001.) c. tanulmánykötetnek. Kedei Mózes *Az unitárius egyház rövid története* (Kv. 2002.) a nagyközönségnek szánt egyházunk múltját ismertető kötet.

5. Népnevelő és ifjúsági kiadványok

A hitépítő és népnevelő kiadványok sorából kiemelkednek a *Dávid Ferenc Egylet* kiadványai, elsősorban az *Unitárius Közlöny* és ennek mellékletei, a *Fiatalság Barátja* és a *Nők Világa*. Itt kell szólnunk az *Unitárius Naptár*ról is, melyet 1911–1927 között a székelyudvarhelyi unitárius lelkészek (Ajtay János, Ürmösi József, Báró József) szerkesztettek a lelkészkör megbízásából. 1928–1936 között *Erdélyi Magyar Unitárius naptár* címen a Dávid Ferenc Egylet kiadásában jelent meg (szerkesztette S. Nagy László, Varga Béla, Szent-Iványi Sándor, Ürmösi József). 1937–1949-ig *Unitárius Naptár* címen a Dávid Ferenc Egylet szerkesztésében jelent meg (nem jelent meg 1945-ben). 1956-tól 1962-ig a Román Népköztársasági Unitárius Egyház kiadásában jelent meg. (Nem jelent meg 1950–1955 között és 1961-ben). Az 1956–1962 között megjelent Naptár sem szellemiségében sem tartalmában nem mérhető a korábbiakhoz.

A népnevelő unitárius irodalom fontosabb művelői voltak: Balázs Ferenc, Báró József, Bede Emil, Bodor András, Böződi György, Ferenczi Sándor, Fikker János, Gál Kelemen, Gellérd Imre, id. és ifj. Gspan Károly, Gyallay Domokos, Józán Miklós, Kelemen Lajos, Kiss Elek, id. Kovács Lajos, Kőváry Jakab, Lőrinczi Mihály, Márkos Albert, Pálffy Márton, Pálffy Ákos, Pósa Lajos, Sütő Nagy László, P. Szentmártoni Kálmán, Szent-Iványi Sándor, Ürmösi Károlyné, Ütő Lajos, Vári Albert, Vári Domokos, Végh József.

2000-ben újraindult az *Unitárius könyvnaptár*. (Szerk. András György 2000–2001.; Kovács István 2002–2003) és a *Nők Világa*. (Szerk. Maksay Magdolna).

Az Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet (ODFIE) kiadványai 1996-tól kezdődően jelennek meg. *ODFIE Tájékoztató* címen négy lapszám (1996., 1997., 1998., 1999.) tudósít az ifjúsági munkáról. *ODFIE hírlevél* (2000–2001 13. lapszám, 2002–2003 10. lapszám) címen a közérdekű rendezvényekre, évközi tevékenységekre hívják a tagságot.

Az Országos Dávid Ferenc Egylet kiadásában megjelent faluismertető kismonográfiák az unitárius falvak igényes és ugyanakkor népszerű bemutatását szolgálják. A következő kismonográfiák jelentek meg 2002-ig: *Homoródalmás* (1996., 1999.), *Székelyderzs* (1997., 1999.) *Ürmös* (1997.), *Bölon* (1998.), *Árkos* (1998.), *Homoródkarácsonyfalva* (1999.) *Vargyas* (2000.), *Énlaka* (2000.) *Siménfalva* (2001.) *Fiatfalva* (2001.) *Küküllődombó* (2001.), *Nyárádgálfalva* (2001.), *Szentgerice* (2002.), *Várfalva* (2002.).

Unitárius Ösvény címen az unitárius hitelveket és egyháztörténelmünket összefoglaló zsebkönyv jelent meg 1999-ben és 2001-ben. Ennek román fordítása *Cărarea unitariană* 2002-ben jelent meg az Egylet kiadásában. 1999-ben *ODFIE Játékoskönyv* címen csoportjáték-antológiát, *ODFIE daloskönyv* (Kv. 2000., 2001., 2003.) címen pedig különböző műfajú énekyűjteményt jelentettek meg. Az erdélyi unitárius ifjúsági mozgalom történetének megírását Gyerő Dávid egylettitkár vállalta fel *Kéveköitők* (Sepsiszentgyörgy, 2000.) c. munkájában.

Meggyőződésünk, hogy az Unitárius Egyház – számarányához viszonyítva – méltán képviselte-képviseli az erdélyi vallásos irodalmat.

MÓZES HUBA

SZÖVEGSZERVEZŐ ARÁNYOK ENYEDI GYÖRGY SZÉPHISTÓRIÁJÁBAN

1. Enyedi György 1574-ben, tizenkilenc éves korában vetette papírra *Historia elegantissima* című, Boccaccio egyik Európa-szerte ismert novelláját, Philippus Beroaldus verses latin fordítása nyomán feldolgozó széphistóriáját, amely a következő két évszázadban kéziratos másolatok mellett több mint tizennégy nyomtatott kiadásban forgott közkézen.

A magyar irodalom akadémiai történetének 1964-ben megjelent első kötetében a műről rövidre fogott és nem túl kedvező jellemzést olvashatunk: „Művészi szempontból (...) Enyedi históriája a gyengébbek közé tartozik, Beroaldo latin költeményéből elhagy minden olyasmit, ami csupán a gyö-